

नेतृत्व आणि आपत्ती व्यवस्थापन

डॉ. संजय रतन खैरनार

कला व विज्ञान महाविद्यालय, नगांव ता.जि.धुळे

स्वरूप - अनंत काळापासून पृथ्वितलावावर आपत्ती कोसळत आल्या आहेत. वारंवार येणाऱ्या आपत्तीपैकी काही नैसर्गिक असतात, तर काही मानव निर्मित असतात. आपत्तीमुळे होणारी जीवित आणि वित्तहानी टाळण्यासाठी किंवा त्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापनाची प्रणाली अलिकडे सगळ्याच देशांनी कार्यरत केली आहे. आपत्ती व्यवस्थापन चक्र हे आपत्ती व्यवस्थापनाच्या प्रणालीमधील एक महत्वाचे मूलभूत तत्व आहे. आपत्तीमुळे होणारी हानी टाळायची असेल तर, आपत्ती उद्भव्याच्या अगोदरपासूनच आपत्तीचा अंदाज घेणे, आपत्ती विरोधी प्रतिबंधात्मक उपाय योजने, आपत्तीचे अपशमन आणि आपत्ती दरम्यान योग्य बचावासाठी कार्यवाही हाती घेणे इ. गोष्टी महत्वाच्या ठरतात.

कोविड-19 साथीच्या रोगाचा सर्वात गंभीर धडा म्हणजे आपत्ती, कोणत्याही समुदायावर, कधीही येवू शकते. संसर्गजन्य रोग हा एक प्रकारची आपत्ती दर्शवत असतो. युनायटेड नेशनच्या मते 'आपत्ती ही अशी कोणतीही घटना आहे. जी एखाद्या समुदायाची किंवा समाजाची कार्य करण्याची क्षमता गंभीरपणे व्यत्यय आणते. आपत्तीचा परिणाम मानवी, आर्थिक, किंवा पर्यावरणीय असू शकतो.'

आपत्कालीन व्यवस्थापन, ज्याला आपत्ती व्यवस्थापन असेही संबोधले जाते. याचा अर्थ आपत्तीसाठी तयारी करणे आणि त्यांना शक्य तितक्या लवकर, धोरणात्मक आणि प्रभावीपणे प्रतिसाद देणे सामान्यतः या मध्ये मूलभूत आपत्ती व्यवस्थापन चक्राचा समावेश होतो. ज्यामध्ये पाच महत्त्वपूर्ण टप्पे असतात. आपत्तीच्या काळात प्रभावी आणि नैतिक नेतृत्वासाठी अनेक कौशल्ये आवश्यक असतात. त्यांना सुधारण्याचा एक उत्तम मार्ग म्हणजे ऑनलाईन नेतृत्व आणि व्यवस्थापन कार्यक्रमात नाव नोंदणी करणे.

आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे काय?

आपत्ती किंवा आपत्कालीन व्यवस्थापनातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे आकस्मिकांच्या विस्तृत श्रेणीसाठी तयार असणे आवश्यक आहे. आपत्ती व्यवस्थापनाची चर्चा सुरु करण्यासाठी एक चांगली बाब म्हणजे काय याचा विचार करणे.

आपत्तीची व्याख्या :-

इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ रेडक्रॉस आणि रेड क्रिसेट सोसायटीच्या मते "अधिक लोक आपत्तींना बळी पडत आहेत. किंवा त्यांना हिंसाचार, आर्थिक संकटे आणि वाढत्या अनिश्चितेचा सामना करण्यास भाग पाडले जाते. अनेकदा त्यांच्या सरकारकडून पुरेसा पाठिंबा मिळत नाही" आपत्ती एकतर नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित घटना असू शकतात. आणि त्यामध्ये साथीचे रोग, तांत्रिक आपत्ती किंवा पर्यावरणीय आपत्ती याचा समावेश असू शकतो.

आपत्तीच्या प्रकारामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- भूकंप
- चक्रीवादळ
- महामारी
- ज्वालामुखीचा उद्रेक
- जंगलातील आग
- पूर
- सामुहिक गोळीबार
- दशतवादी कृत्ये
- आण्विक स्फोट
- रासायनिक आणिबाणी

नेशनल औष्णीक आणि अँटमॉस्फेरिक अँडमिनीस्ट्रेशनच्या म्हणण्यानुसार "2020 च्या पहिल्या सहामाहीत युएसमध्ये दहा हवामान आणि हवामान संबंधित आपत्ती प्रत्येकी एक अब्जपेक्षा जास्त नुकसान झाले आहे. 1980 च्या दशकातील 29 आपत्तींवरून 2010 च्या दशकात 119 अब्ज डॉलरचे नुकसान झालेल्या आपत्तींची संख्या सातत्याने वाढत आहे. या वाढीबरोबर

कोविड-19 साथीच्या आजारादरम्यान, चक्रीवादळ सारख्या फॅस्केडिंग आपत्ती, सरकारच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये आणि विविध स्तरांवर प्रभावी आणि नैतिक नेतृत्वाच्या गरजेला बळकटी देतात.”

आपत्तीचे व्यवस्थापन :-

विशेषतः आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे आपत्तीचा सामना करण्यासाठी संसाधने आयोजित करणे. प्रतिसाद देणाऱ्या खाजगी क्षेत्रातील संस्था, स्वयंसेवक, देणग्या इत्यादी भूमिका आणि जबाबदाऱ्या यांचे समन्वय करणे. आपत्ती व्यवस्थापन लिडर म्हणजे इव्हेंटचा प्रभाव कमी करणे. ज्यामध्ये तयारी, प्रतिसाद, पुनर्प्राप्ती आणि शमन.

आपत्ती व्यवस्थापनाचे पाच टप्पे :-

- 1) प्रतिबंध :- आपत्तीचा सामना करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे सक्रिय असणे. याचा अर्थ संभाव्य धोके ओळखणे आणि त्याचा प्रभाव कमी करण्यासाठी सुरक्षा उपाय योजले तर या टप्प्यात आपत्तीचा धोका कमी करण्यास मदत करू शकतील अशा कायम स्वरूपी उपाय योजना करणे समाविष्ट असले तरी हे कबुल करणे महत्वाचे आहे की आपत्ती नेहमीच टाळता येत नाही. प्रतिबंधामध्ये पुढील सारख्या परिस्थितीचा समावेश आहे.
 - पूर येण्याचा धोका कमी होईल अशा प्रकारे शहराचे नियोजन आणि रचना करणे, उदा. लोकसंख्येच्या भागातून पाणी दूर वळवण्यासाठी धरणे किंवा वाहिन्यांचा वापर करणे.
 - 2) शमन :- आपत्तीमुळे मानवी जीवनाचे नुकसान कमी करणे हे शमन करण्याचे उद्दिष्ट आहे. स्ट्रक्चरल आणि नॉनस्ट्रक्चरल दोन्ही उपाय केले जाऊ शकतात.
 - संरचनात्मक उपाय म्हणजे आपत्तीचे परिणाम रोखण्यासाठी इमारतीची किंवा वातावरणाची भौतिक वैशिष्ट्ये बदलणे. उदा. घरापासून दूर झाडे साफ केल्याने धोकादायक वादळ झाडे पडणार नाहीत, तसेच घरे व सार्वजनिक इमारतीवर कोसळणार नाहीत याची खात्री करू शकते.
 - 3) तयारी :- तयारी ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये व्यक्ति समुदाय, व्यवसाय आणि संस्था आपत्तीच्या परिस्थितीत काय करतील याची योजना आणि प्रशिक्षण देवू शकतात.
 - तयारीची व्याख्या – ‘चालू प्रशिक्षण, मुल्यमापन, आणि सुधारात्मक कृतीद्वारे केली जाते. तत्परतेची सर्वोच्च पातळी सुनिश्चित करते. फायर ड्रिल, सक्रिय सुट्टर ड्रिल सराव ही सर्व तयारी स्टेजची उत्तम उदाहरणे आहेत.’
 - 4) प्रतिसाद :- आपत्ती आल्यानंतर प्रतिसाद म्हणजे काय? यात अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन प्रतिसादाचा समावेश आहे. आपत्ती व्यवस्थापन नेते वैयक्तिक आणि पर्यावरणीय सुरक्षितता पुनर्संचयित मदत करण्यासाठी, तसेच कोणत्याही अतिरिक्त मालमत्तेच्या नुकसानीचा धोका कमी करण्यासाठी संसाधनाचा वापर समन्वयित करेल.
 - प्रतिसादाच्या टप्प्यात, कोणतेही चालू धोके क्षेत्रातून काढून टाकले जातात. उदा. वणव्याच्या आगिंनंतर कोणतीही रेंगाळणारी आग विझवली जाईल. आणि उच्च ज्वलनशिलतेचा धोका असलेल्या क्षेत्रांना स्थिर केले जाईल.
 - 5) पुनर्प्राप्ती :- आपत्ती व्यवस्थापनातील पाचवा टप्पा म्हणजे पुनर्प्राप्ती यास बराच वेळ लागू शकतो. कधी कधी वर्षे किंवा दशके उदा. न्यु ऑर्लीन्समधील 2005 मध्ये कॅटरीना चक्रीवादळाने अद्याप पुर्णपणे सावरलेली नाहीत. त्यामध्ये क्षेत्र स्थिर करणे आणि सर्व आवश्यक समुदाय कार्य पुनर्संचयित करणे समाविष्ट आहे. प्रथम अन्न, शुद्ध पाणी, उपयुक्तता, वाहतूक आरोग्य सेवा या सारख्या अत्यावश्यक सेवा पुनर्संचयित केल्या जातात.
 - आपत्ती व्यवस्थापनासाठी कौशल्ये विकसित करणे- हे चक्र प्रभावीपणे समन्वयित करण्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापन नेत्यांनी अनेक गंभीर कौशल्ये विकसित केली पाहिजेत. त्यातील आवश्यक कौशल्ये खालील प्रमाणे
- 1) प्रतिबंधाच्या टप्प्यांत, मजबूत विश्लेषणात्मक कौशल्ये नेत्यांना संभाव्य धोके, धोके आणि उच्च-जोखीम क्षेत्र ओळखण्यात मदत करतात. आपत्ती जनक घटनांची शक्यता टाळण्यासाठी किंवा कमी करण्याचे सर्वोत्तम मार्ग ओळखण्यासाठी समस्या सोडविण्याची क्षमता देखील अमुल्य आहे.
 - 2) शमन टप्प्यात नियोजन हे एक महत्वाचे कौशल्य आहे. आपत्ती व्यवस्थापन नेत्याला धोरणे आणि संरचनात्मक बदल विकसित करणे आवश्यक आहे. जे संभाव्य धोक्यांना मध्यस्थी करण्यास मदत करू शकतात. जागरूकता पसरविणे हे देखील महत्वाचे आहे. कारण समुदाय सदस्यांना सर्व आपत्कालीन परिस्थितीसाठी तयार होण्यासाठी ते उचलू शकतील अशा पावलांची जाणीव करून दिली पाहिजे.

- 3) सज्जतेच्या टप्यात आपत्तींना प्रतिसाद देण्यासाठी लोकांना प्रशिक्षण देण्यात कुशल असणे महत्वाचे आहे. संघटीत राहणे महत्वाचे आहे. जो तयारी सुनिश्चित करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. तोंडी आणि लेखी संप्रेषण सामान्य लोक आणि आपत्कालीन प्रतिसाद कर्मचाऱ्यांना सर्वात वाईट परिस्थितीत कारवाईसाठी तयार करतात.
- 4) त्वरीत निर्णय घेण्याची क्षमता येथे महत्त्वपूर्ण आहे. कारण प्रतिसाद टप्पा वेळ – संवेदनशील आहे. आणखी एक महत्वाचे कौशल्य म्हणजे इतर स्वयंसेवकांना किंवा आपत्कालीन प्रतिसादकर्त्यांना आवश्यक कार्ये सोपवणे.
- 5) आपत्ती-व्यवस्थापन नेते त्यांच्या समुदायांना पुनर्प्राप्त करण्यात मदत करतात. म्हणून सर्वात आवश्यक कौशल्य म्हणजे सहानुभूती समजूत घेणे आणि नातेसंबंध निर्माण करणे, खरंच समुदायाचा विश्वास मिळवल्याशिवाय कोणतेही पुनर्प्राप्ती प्रयत्न कमी पडण्याची शक्यता आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनात एक नेता बनणे :-

काही नेत्यांना आपत्ती हातळण्याचा इतरांपेक्षा अधिक अनुभव असतो. तथापी हे क्षेत्र असे आहे ज्यामध्ये प्रत्येक व्यवसाय किंवा समुदायाच्या नेत्याने त्याचे कौशल्य सुधारले पाहिजे. कोणतीही संस्था किंवा नगरपालिकेवर लवकर किंवा नंतर आपत्ती येवू शकते. मग ते तात्पुरते विज खंडीत होण्यासारखे किरकोळ असो. किंवा चक्रीवादळ भुकंप, बॉम्बचा धोका सारखे धोके असो.

कोविड-19 साथीच्या रोगाने खरोखरच हे घर आणले आहे. कारण अनेक व्यवसाय मालकांनी संकटाचा सामना केला आहे. ग्राहकांची तसेच कर्मचाऱ्यांची सुरक्षितता सुनिश्चित करणेसाठी, व्यवसायिक नेत्यांनी दुरस्थ कामाच्या वातावरणात स्थलांतर केले आहे. नविन संप्रेषण पायाभूत सुविधा लागू केल्या आहेत. आणि कार्यालयीन स्वच्छता आणि स्वच्छता विषयक नविन मानके स्विकारली आहेत. कोणत्याही व्यावसायिक नेत्याने कोरोना व्हायरसच्या परिणामाचा तंतोतंत अंदाज लावला नसला तरी ज्या कंपन्याकडे काही आपत्ती योजना आहेत त्या कदाचित इतरांपेक्षा एक किंवा दोन पाऊले पुढे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) मराठी विश्वकोश आपत्ती व्यवस्थापन कायदा-2005.
- 2) आपत्ती व्यवस्थापनाचे पाठ्यपुस्तक – ए. के. श्रीवास्तव.
- 3) आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थापनाचा परिचय-डॅमन पी. कोपोला.
- 4) आपत्ती निराकरण – डॉ. संभाजी पठारे, डॉ. संजय चाकणे.
- 5) आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना आणि कृती – कर्नल – प्र.प्र.मराठे, प्रा.व्ही. जे. गोडबोले.